

Yazar/Author
Yunus EKİCİ*

Makale Adı/Article Name

Dağlık Karabağ'da Ermeni İşgali (1988-1993)

Armenian Occupation of Nagorno-Karabakh (1988-1993)

ÖZ

Azerbaycan'a karşı Ermeni saldırganlığının tarihsel kökleri ve saldırı savaşı, Ermeni tarihinin bazı konularının dikkate alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu saldırganlık politikası, Ermeni tarihinin sürekli merkezinde yer almaktadır. Bu nedendir ki tarihi koşullar uluslararası ve yerel koşullar elverdiği ölçüde, Ermeniler Azerbaycanlılara karşı niyetlerini gerçekleştirmek için her yolu kullanmışlardır. Azerbaycan'ın modern tarihinin keşfedilmemiş sayfalarından biri 20. yüzyılın sonlarında yeniden alevlenen Dağlık Karabağ uyuşmazlığı sonucunda Azerbaycanlıların yaşadığı köy ve bölgelerde işlenen soykırımdır. Ermenistan ve Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ çekişmesi, sonuçları milyonlarca Azerbaycanlının kaderini ciddi şekilde etkileyen en trajik çekişmelerden biri olarak yirminci yüzyıl tarihine girmiştir. 1980'lerin sonlarında Ermenistan'ın Azerbaycan'ın tarihi topraklarına ve etnik provokasyonlara yönelik açık toprak iddiaları ve korkutma eylemleriyle başlayan bu çatışma, Azerbaycan'a askeri saldırıyla sonuçlanmıştır. Çözülmemiş Dağlık Karabağ nedeniyle Ermeni-Azerbaycan ihtilafı Güney Kafkasya'da bir tehlike kaynağı olmaya devam etse de uluslararası toplumu en az ilgilendiren konulardan biridir. Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olan Dağlık Karabağ'a özerklik verilmesinden sonra bile ne Dağlık Karabağ ne Ermenistan ne de bu sınırların dışındaki Ermeniler ayrılıkçı faaliyetlerini durdurmamışlardır. Bu çalışma 1988 ile 1993 yılları arasında Ermeniler tarafından Dağlık Karabağ'da Müslümanlara karşı uygulanan faciaları konu almaktadır. Çalışmada ayrıca facia öncesi Dağlık Karabağ'ın durumu ve Dağlık Karabağ'ın Ermeniler aracılığıyla işgal edilmesi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dağlık Karabağ, Ermeniler, Azerbaycan, Facia, İşgal.

ABSTRACT

The historical roots of Armenian aggression against Azerbaijan and the war of aggression make it necessary to consider certain issues in Armenian history. This policy of aggression has always been at the center of Armenian history. For this reason, the Armenians used every means to realize their intentions against the Azerbaijanis, to the extent that the historical and local conditions allowed. One of the unexplored pages of the modern history of Azerbaijan is the genocide committed in the villages and regions where Azerbaijanis live as a result of the Nagorno-Karabakh conflict that flared up again at the end of the 20th century. Nagorno-Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan entered the history of the twentieth century as one of the most tragic conflicts, the results of which seriously affected the fate of millions of Azerbaijanis. This conflict, which started in the late 1980s with open territorial claims and acts of intimidation by Armenia against the historical lands of Azerbaijan and ethnic provocations, resulted in a military attack on Azerbaijan. Although the Armenian-Azerbaijani conflict, due to the unresolved Nagorno-Karabakh conflict, remains a source of danger in the South Caucasus, it is one of the least relevant to the international community. Even after giving autonomy to Nagorno-Karabakh, which is an inseparable part of Azerbaijan, neither Nagorno-Karabakh nor Armenia nor the Armenians outside these borders stopped their separatist activities. This study deals with the disasters perpetrated by Armenians against Muslims in Nagorno-Karabakh between 1988 and 1993. In the study, the situation of Nagorno-Karabakh before the disaster and the occupation of Nagorno-Karabakh by the Armenians were discussed.

Keywords: Nagorno-Karabakh, Armenians, Azerbaijan, Disaster, Occupation.

Giriş

Çarlık Rusya'sı, 19. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Azerbaycan toprakları da dahil olmak üzere Kafkasya'nın işgal edilmesinden sonra etnik destek sağlamak için Kuzey Azerbaycan'ın Karabağ bölgesi de dahil olmak kaydıyla birçok bölgeye özellikle Ermeni nüfusu olmak üzere Hristiyan kökenli kitlesel göçler düzenlemiştir. Saldırganlık politikasını Karabağ bölgesinde olduğu gibi Güney Kafkasya'da da sürdürmek isteyen imparatorluk, yerel Türk-Müslüman nüfusu göç ettirip bölgeye Hristiyan nüfusu yerleştirmek istiyordu (Hasanov, 2018: 447).

Dağlık Karabağ üzerinden Ermeni-Azerbaycan uyuşmazlığının tarihinden bahsederken, Ermenilerin Azerbaycan'a yerleşmesine dikkat etmek gerekir. Mesele şu ki Ermeniler çok daha sonra Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. Tarihsel gerçekler, 19. yüzyıla kadar Azerbaycan'da tek bir Ermeni yaşamadığını göstermektedir. Bu bölgedeki yerleşimleri her zaman Rus İmparatorluğu'nun özel siyasi çıkarlarına hizmet etmiştir. 19. yüzyılda Rusya dahil tüm Doğu Avrupa'da meydana gelen olaylar (Rusya-Türkiye, Rusya-İran savaşları) Azerbaycan'ın kuzey komşusunun bölgedeki konumunun zayıflamasına neden olmuştur. Rusya da güney sınırında bir Müslüman ve Türk ülkesinin varlığından ciddi şekilde endişe duymuş ve bu nedenle kuzey Azerbaycan'a Ermenileri yerleştirme fikrini gerçeğe dönüştürmeyi düşünmeye başlamıştır (Abdullayev, 2004: 9).

Ermeniler ve Azeriler arasında tartışmalı bölge içerisinde yer alan Karabağ, gerçek anlamda bir Türk yurdu idi. Karabağ tarihte Ermeniler tarafından idare edilen bir bölge olmamıştır. Bilhassa Kafkasya'ya sefer düzenleyen ordular için bir kışlak görevi gören Karabağ, İran, Selçuklu, Türkmen, Osmanlı ve nihayetinde Ruslar tarafından kontrol edilmiş bir bölge idi. Kafkaslardaki Rus yayılması devam ederken, Karabağ 1805 yılında Rus topraklarına katılmıştır. Çarlık Rusya'sı bu bölgeyi ele geçirdiği zaman 1822 yılına kadar Karabağ'da varlığını sürdüren Karabağ Hanlığının devam etmesine izin vermiştir. 1822 tarihinde ilga edilen Karabağ Hanlığından sonra Karabağ 1840'ta ilk önce Hazar idari birimine daha sonra 1859'da Bakü'ye ve en sonunda 1868'de Gence'ye bağlanmıştır. Karabağ bu idari konumunu 1917 yılına kadar sürdürmüştür (Gürbüz, 2012: 62).

Yıllarca huzur içinde yaşamış oldukları halde Osmanlı Devleti'nde bazı karışıklıklar çıkınca ya da gerileme dönemine girilince özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırası ve sonrasında, Ruslar başta olmak üzere İngiltere ve Fransa'nın teşvik ve tahrikleriyle Ermenilerin içlerinden bir kısmı Türklere karşı cephe almış ve isyana sevk edilmişlerdir (Akçora, 2007: 74).

20. yüzyılın başı Azerbaycan tarihinde siyasi ve kültürel bir uyanış dönemidir. Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olan Karabağ bölgesi, Azerbaycanlıların etnokültürel mirasının merkezlerinden biriydi ve eski Azerbaycan medeniyetinin beşiği olarak kabul edilmiştir. Eski çağlardan günümüze Azerbaycan'ın en önemli siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel bölgelerinden biri olan Karabağ bölgesi, dünya medeniyetinin en eski merkezlerinden biridir. Azerbaycan'ın kuzeyindeki Karabağ bölgesinde arkeolojik kazılar sırasında Azih mağarasında bulunan eski bir adamın alt çene kemiği, bu bölgenin Azerbaycan ile birlikte dünyanın en eski yerleşim yerlerinden biri olduğunu kanıtlamıştır (Hasanov, 2018: 447).

SSCB hükümeti, Azerbaycan Türklerinin tarihi topraklarında, aralarında Bakü, Erivan, Zangezür, Karabağ gibi bazı yerleşim yerlerinde Ermeni sayılarını baskın konumlarını güvence altına almak

için arttırmaya çalışmışlardır. Bu politika, gelecekte sömürge köleliğinde olan Azerilerin bağımsızlığına yönelik herhangi bir eğilimin önlenmesine ve onların yerine yerel halkın yerinden edilmesiyle Ermeni-Hıristiyan bir bölge yaratılmasına yöneliktir. Bu nedenle Ermenilerin örgütlenmesine ve silahlanmasına kapsamlı yardım sağlanmış ayrıca Azerbaycan Türklerine karşı saldırgan eylemlerine de destek verilmiştir (Nağı, 2009: 11).

Anadolu'da amaçlarına ulaşamayan Ermeniler 1918 yılında Güney Kafkasya'da (Transkafkasya) Türk topraklarında Ermenistan Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Bundan sonra bölgenin sakin olması gerekiyordu ama olmadı. Taşnak Ermenistan'ı hem Türkiye'ye hem de Azerbaycan'a karşı asılsız toprak iddialarında bulunarak askeri operasyonlar başlattılar. Askeri operasyonlar sırasında barışçıl Türk ve Müslüman nüfusa karşı acımasız katliamlar yapıldı. O dönemde Müttefikler, Bolşevizm'i bastırmak ve Sovyet hükümetini devirmek için Rusya ve Türkiye'ye karşı askeri operasyonlar yürütüyorlardı. Türk halkı batıda Müttefiklerin saldırılarına, doğuda Taşnak Ermenistan'ının düşmanlığına maruz kaldı. Müttefiklerin zaferi Güney Kafkasya'ya girmelerine, Azerbaycan petrolünün ele geçirilmesine ve oradan Bolşevik Rusya'ya giden yolun açılmasına yol açacaktı. 1920'lerin başında Bolşevik Rusya ve Türkiye'nin yaklaşması söz konusu olmuştur. Bu yaklaşma Güney Kafkasya'da yeni jeopolitik koşullar yaratmıştır. Azerbaycan işgal edilip Sovyetleştirilirken Ermenistan ve daha sonra da Gürcistan Bolşevikleştirilmiştir (Qasımlı, 2016: 8).

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Ermeni terör örgütleri başta Azerbaycan'da ve Güney Kafkasya'da yeniden faaliyete geçtiler. Rus İmparatorluğu'nun derin bir siyasi ve ekonomik kriz içinde olduğu gerçeği her yerde kaos olarak hüküm sürmüştü özellikle de Ermenilerin ellerini serbest bırakmasına ve kan dökülmesine yol açmıştır. Rusya'da iktidar için savaşan tüm siyasi güçler, Hıristiyan faktöründen yola çıkarak Ermenilere siyasi ve askeri destek sağladılar. Bir dizi iyi eğitim almış silahlı Ermeni terör örgütü Özellikle Bakü, Erivan, Zangezür, Karabağ, Nahçıvan gibi bölgelerde Türkmen nüfusunu yerinden etmeye, bu bölgeleri kontrol altına almaya çalıştılar (Nağı, 2009: 12-13).

1. Dünya Harbinde yaşanan gelişmelerden sonra Azerbaycan, 28 Mayıs 1918'de Dağlık Karabağ'ı da dahil edilecek şekilde egemenliğini ilan etmiştir. 12 Ocak 1920 tarihinde düzenlenen Barış Konferansı'nda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin egemenliği Dağlık Karabağ bölgesi ile birlikte uluslararası kamuoyu nezdinde tanınmıştır. Konferanstan birkaç ay sonra 28 Nisan 1920 yılında Azerbaycan'da Sovyet yönetimi kurulmuş ve Dağlık Karabağ bölgesi Azerbaycan SSC'nin sınırları içerisinde kalmıştır. Fakat yaşanan birtakım gerginliklerden sonra SSCB'nin de tahakkümüyle 7 Temmuz 1923 tarihinde Dağlık Karabağ'da Azerbaycan SSC'ye bağlı bir özerk bölge (Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi) oluşturulması kararı alınmıştır (Yaldız, 2021: 153).

1920-1922 yıllarında Azerbaycan ve Ermenistan merkeze bağımlı oldukları için tam anlamıyla bağımsız devletler değillerdi. 1922-1991 yıllarında SSCB'yi oluşturan müttefik cumhuriyetler gibi bağımsız bir dış politika izleyemediler. Ülkenin dış politikası tamamen Moskova'nın elindeydi. Türkiye'nin de ayrıca Azerbaycan ve Ermenistan ile ilgili ayrı bir politikası olmayıp SSCB ile karşılıklı ilişkilerinin bir parçasıydı. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsız Azerbaycan ile Ermenistan ve Türkiye arasındaki ilişkilerde yeni bir dönem başlamıştır. Bilindiği gibi tarihsel araştırmalar sadece yakın veya uzak geçmişte ne olduğunu belirlemek için değil aynı zamanda olayların ve süreçlerin neden-sonuç ilişkisini ortaya çıkarmak,

sonraki tarihi nasıl etkilediklerini incelemek ve bunlardan ders çıkarmak için de yapılır. Dolayısıyla Sovyetleşme sonrası Ermenilerin Türkiye'ye yönelik asılsız iddiaları sonuçsuz kalınca Azerbaycan topraklarına karşı harekete geçmişlerdir (Qasımlı, 2016: 12-13).

Azerbaycan yeni koşullarda silahlı bir çatışmaya hazır olmadığı gibi askeri birlikleri mevcut değildi. İçişleri Bakanlığı ve Ulusal Güvenlik Servisi'nin küçük birliği, büyük ölçekli savaş operasyonları yürütemiyordu. Eylül 1991 ile Ocak 1992 arasında, Savunma Konseyi, Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay da dahil olmak üzere bazı ajanslar kurulmuştur. 5 Eylül tarihinde Savunma Bakanlığı'nın kurulması önemli bir olaydı fakat bu organ uzun süredir mevcut ihtiyaçlara uygun olarak işlev görememiştir. Birkaç ay içinde aynı zamanda 150 kişilik bir kadroya sahip olan Savunma Bakanlığı'na bağlı olarak sadece bir tabur oluşturmak mümkün olmuştur. Halk Cephesi, eylemcileri pahasına birkaç tabur kurmuş ve onları cepheye göndermiştir. Savunma Bakanlığı, bölgede öz savunma grupları kurmaya başlamıştır (Nağı, 2009: 32-33).

1. İşgal Öncesi Dağlık Karabağ'ın Durumu

Karabağ Hanlığı, 1813 ve 1828 anlaşmalarına kadar İran'ın etkisi altında olmasına rağmen aslında bağımsız bir devlettir. Bakü, Şirvan, Gence ve diğer topraklar gibi Karabağ, 1917'ye kadar Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olarak kalmıştır. Ermeniler, Kafkasya'da azınlık bir etnik gruptu ve gerçek anavatanları bölgeden uzaktı. Güney Kafkasya'da Ermenistan diye bir ülke söz konusu değildi. Ermeniler Türkmençay Antlaşması ile İran ve Türkiye'den göç etmelerine ve özellikle Karabağ'da Güney Kafkasya'ya yerleşmelerine izin verilmiştir. Azerbaycan toprakları pahasına SSCB içinde sadece yarı bağımsız bir Ermeni SSC mevcuttu (Tərabik, 2017: 131-132).

Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleşmeleri toplu olarak yapılmaya devam etmiştir. İstatistiklere göre sadece 1828 ile 1920 yılları arasında 560.000 Ermeni Azerbaycan'a sürülmüştür. 20. yüzyılın başlarından itibaren Ermeniler yerleştikleri bölgelerde kendi devletlerini kurma fikrini gerçekleştirmek için her fırsatı kullanmaya başlamışlardır (Təəssürat Qəzəti, 2020).

1920-1930 yıllarında Ermeniler Dağlık Karabağ'da daha da ihtiyatlı davranarak bölgede rahatsız edici adımlar atmaktan çekinmişlerdir. Dağlık Karabağ'ın özerkliği konusu toplum tarafından hala kabul edilmediğinden bu kararın doğruluğu periyodik olarak Azerbaycan'ın komünist liderliği tarafından bile sorgulanmıştır. Bu nedenle Ermeniler, bu dönemde meydana gelen özerklik gerçeğine, bu asılsız kararın kamuoyunda pekiştirilmesine daha fazla güveniyorlardı ve Ermeni nüfusunu artırmaya çalışıyorlardı. 1930'lu yılların başında Moskova yönetimi Ermenilerin başta Ortadoğu ve Balkanlar olmak üzere yurt dışından Güney Kafkasya'ya göç etmeleri için koşullar yarattı. Ermeni diaspora örgütleri bu göçleri organize ettiler ve Ermenilerin bu bölgelere topluluklar şeklinde konsantre olmalarını sağlamaya çalıştılar. Moskova ise bu durumu propaganda aracı olarak kullandı. Bu göç sanıldığı kadar büyük bir ölçekte kabul edilmedi ve birkaç on binlerce insanla sınırlı kalmıştır. Bunlardan bir kısmı Karabağ da dahil olmak üzere Azerbaycan'a yerleşmişlerdir. Ermeniler yurt dışından Dağlık Karabağ'daki ayrılıkçı eğilimleri yoğunlaştırarak geniş organizasyonlu çalışmalar yürüttüler (Nağı, 2009: 20).

Çarlık Rusya'sı ve Sovyet döneminde Ermeniler, Karabağlılar da dahil olmak üzere Dağlık Karabağ'ın Azerbaycanlı nüfusuna karşı çeşitli provokasyonlar yaptılar. Böyle bir provokasyon

1967’de gerçekleşerek aynı yıl Ermeniler, millî bir ihtilaf çıkarmak için asılları Karabağlı olan üç Azeri Türküne iftira atıldılar ve onların tutuklanmasına sebep oldular (Zülfüqarlı, 2010: 5-6).

1983 Lozan Ermeni Kongresi, Karabağ sorununda bir dönüm noktası olmuştur. Kongre, Karabağ’ın Ermenistan’a bağlanmasına karar vermiştir. 1985 yılında Sevr şehrinde Üçüncü Ermeni Kongresi toplanmış ve burada Azerbaycan’ın tüm Ermeni topraklarının Ermenistan’a ilhakına karar verilmiştir. 1987’de Ermeni Kilisesi’nin başı Katolikos, dini bir törende yaptığı konuşmada Karabağ’ın Ermeni toprağı olduğunu ve topraklarının geri verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu söylem Ermenilerin Azerbaycan topraklarını işgal etmeleri ve savaş yoluyla Karabağ bölgesini işgal etmeleri için bir işaretti. İşgal planlarını uygulamak için Ermeni Kilisesi’nin doğrudan katılımıyla “Karabağ mücadele örgütleri” ve “Karabağ komitesi” gibi silahlı örgütler kuruldu. Aralarında özellikle 1973-1985 yıllarında terör eylemleri ve silahlı suçlar işleyen Taşnak unsurları da yer almıştır. Amerika Birleşik Devletleri’ndeki Ermeni kiliseleri, tüm Ermeni iş adamları, aydınlar, bilim adamları ve kültürel şahsiyetler ile İngiltere ve Fransa’daki Ermeni lobisini “Ermeni Yardım Komiteleri” kurmaya ve onlara maddi, siyasi ve bilgisel destek vermeye çağırdılar. Ermeni basını, Moskova’nın Dağlık Karabağ’ı Ermenistan’a bırakmayı kabul ettiğini bildirmiştir (Tərabik, 2017: 131-132).

1980’lerin ortalarında Azerbaycan halkının kendini gerçekleştirme süreci derinleşmiş ve haklarının ihlal edilmesine ve servetlerinin yağmalanmasına karşı protestoları yoğunlaşmıştır. Rusya, Azerbaycan gibi bir devleti kaybetmemek için “Yeniden Yapılanma”, “Şeffaflık”, “Hızlanma”, “Demokratikleşme” gibi çeşitli ekonomik kavramları benimsemesine rağmen durumu değiştirememiştir. Aksine “Yeniden Yapılanma” ve “Şeffaflık”ın oluşturduğu fırsatlar Azerbaycan’da demokratik hareketin gelişmesine ivme kazandırmıştır. Bunun gelecekte Türk dünyasını daha da güçlendireceğinden korkan Sovyet liderliği, Azerbaycan Dağlık Karabağ Cumhuriyeti’nde ulusal bir çatışmayı ateşlemiştir. Taşnak-Sütyun partisi de dahil olmak üzere tüm milliyetçi Ermeni örgüt ve komiteleri, Azerbaycan topraklarında bir “Büyük Ermenistan” yaratma planlarını uygulamak için faaliyetlerini genişlettiler. 1988’de başka bir Ermeni ayrılıkçılığı dalgası başlamıştır. Sovyet imparatorluğunun çöküşünün yarattığı elverişli koşullardan yararlanan Ermeni ayrılıkçılar, Azerbaycan’a karşı yeni toprak iddialarına giriştiler. Dünyanın farklı yerlerindeki patronlarının yardımıyla Dağlık Karabağ bölgesinin Ermenistan’a ilhakı gibi anayasaya aykırı bir hareketi gerçekleştirdiler. Böylece Ermeni-Azerbaycan Dağlık Karabağ ihtilafı başlamış oldu. Bu çatışmanın gerçek özü, milli liderleri Haydar Aliyev tarafından şu şekilde değerlendirilmiştir: “Bölgemizde Dağlık Karabağ sorunu da dahil olmak üzere bazı siyasi güçler tarafından yürütülen çatışmaların dini veya etnik bir nedeni yoktur. Bu ülkemizin bağımsızlığını, egemenliğini ve toprak bütünlüğünü yok eden güçlerin izlediği ayrılıkçı politikanın sonucudur” (Məmmədov, 2010: 115).

Ermenilerin Dağlık Karabağ için izledikleri ayrılıkçı politika, 1988 yılında Ermenistan ile Azerbaycan arasında açık bir çatışma haline gelmiştir. Ermeniler, SSCB liderlerinin desteğine dayanarak Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan SSC’den ayrılması ve devredilmesi önerisi üzerine 15-18 Şubat 1988’de Şuşa bölgesi hariç tüm bölgesel konseylerin bir toplantısında ve Dağlık Karabağ Bölge Konseyi’nin olağanüstü toplantısında, “Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan SSC’den çıkarılması ve Ermenistan SSC’ye devredilmesi” kararı alınmıştır. Ermeniler, SSCB Yüksek Sovyet’inden bu konuyu dikkate almasını istemiştir. Ancak SSCB liderliği Ermenilerin bu

kararını resmi olarak desteklemediler ve 23 Mart 1988'de SSCB Yüksek Sovyet'i Başkanlığı, Dağlık Karabağ'ın Ermeni SSC'ye devredilmesi önerisini reddetmiştir (Ruintan, 2008: 47-48).

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycanlıların bu topraklardan sürülmesiyle birlikte sahip oldukları maddi kültür anıtları yıkılmış yer isimleri Ermenileştirilmiştir. 1988'den sonra bu süreç daha kitlesel bir hal alarak Ermenistan'ın devlet politikası haline gelmiştir (Azərbaycan Qəzeti, 2015).

1 Aralık 1989'da Ermenistan Yüksek Sovyet'i ve Dağlık Karabağ'da kurulan sözde "ulusal konsey" ortak bir karar aldılar. Kararda "Ermeni SSC ile Dağlık Karabağ'ın birleştiğini ilan ettikleri ve o andan itibaren Dağlık Karabağ halkının Ermeni SSC vatandaşlarının tüm haklarına sahip olduğu" belirtilmiştir. Ermenistan saldırganlık ve ilhak niyetlerini gizlemeyerek kapsamlı hazırlıklara devam etmiştir (Nağı, 2009: 29).

2. Dağlık Karabağ'ın İşgal Edilmesi

Ermeniler 1988'de Azerbaycan'a karşı açık bir düşmanlık politikası izlemeye başladılar. Karabağ'da iki Azerbaycanlının öldürülmesi, Tophana ormanının tahrip edilmesiyle çatışmanın tırmanması ve ardından devam eden askeri operasyonlar, sorunun ciddiyetini bir kez daha ortaya çıkarmıştır. Süreç o kadar hızlı ilerlemişti ki Gorbaçov'un olaylara kayıtsız kalmasının, geniş bir arazinin cumhuriyetin kontrolünden fiilen çıkarılmasının veya hükümetin dikkatsiz ve beceriksiz politikasının mantığını Azerbaycanlılar anlayamamışlardır. Çatışmanın coğrafyası her geçen gün genişliyordu (Abdullayev, 2004: 14).

Kasım 1988'de Şuşa'nın güneyindeki Tophana ormanında Ermenistan SSC'nin alüminyum fabrikalarından birinin şubesinin inşaatına başlanmıştır. Tophana, sadece orman için güzelliğin ve Azerbaycan için tabiatı koruma alanının bir sembolü değildi bu eşsiz orman alanı, halkın kahramanlık tarihinin ve ulusal gururunun kaynağı olarak biliniyordu. Dolayısıyla Ermenistan'ın Tophana'ya yönelik bu saldırganlığı, zaten gergin olan Azerbaycan halkının milli gururuna dokunarak ülkeyi ayağa kaldırmıştır. Laçın ve Şuşa'da başlayan protestolar Bakü'de büyük bir halk hareketine dönüşmüştür. Bu hareket kısa sürede tüm Azerbaycan'a yayılmış ve Sovyetler Birliği'ni sarsmıştır. Çünkü komşu cumhuriyetin saldırganlığından korunmayan halk, özgürlükleri ve toprak bütünlükleri için savaşmıştı. Buna karşılık Ermeniler Dağlık Karabağ'da etnik temizliği hızlandırdılar. Karabağ'da Azerbaycanlıların kendi topraklarından sürülmesi giderek yaygınlaştı. Ermeniler yollarda pusu kurup Azerbaycan araçlarına saldırdılar ve suikastlar düzenlediler. Her gün bu yollardan geçen onlarca Azerbaycan vatandaşı yaralanıyordu. İyi yetişmiş birçok Ermeni çeteciler Azerbaycanlılara karşı savaşmak için Karabağ'a getiriliyordu (Xalq Qəzeti, 2021).

1989'da Ermenistan SSC Yüksek Sovyet'i Dağlık Karabağ'ın hiçbir yasal dayanağı olmaksızın bu ülkeye ilhak edilmesine ilişkin bir karar almıştır. Aslında bu karar Azerbaycan topraklarının ilhakı anlamına geliyordu. Ermeniler zaten mücadele taktiklerini askeri saldırganlık düzeyine kaydırmışlardı ve bu bağlamda Azerbaycan'daki kitlesel protestolar olayların gidişatını değiştirememiştir. Ermenilerin saldırgan politikasının uygulanmasında dış güçlerin desteğinin rolü kuşkusuz daha büyük olmuştur. Bu anlamda, o zamanki SSCB liderliğinin çabaları özellikle dikkat çekiciydi. Sovyet ordusunun 1990'da Bakü'deki operasyonları bunu bir kez daha doğrulamıştır. Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a ilhakını protesto eden mitingler Sovyet birlikleri

tarafından bastırılmıştır. Bu askeri eylem sırasında yüzlerce Azerbaycanlı öldürülmüş ve yaklaşık bin kişi kaybolmuştur. Şehirde aylarca olağanüstü hâl ilan edilmiştir. Bütün bunlar Azerbaycan halkının savaşıma iradesini kırmak, özgürlük fikirlerine olan inancını sarsmak ve Karabağ'ın Ermenistan'a ilhak edilmesi sürecine yardımcı olmak içindi (Abdullayev, 2004: 14).

Tarihsel olarak Azerbaycan'ın bir parçası olan Dağlık Karabağ çevresinde bağımsızlığın ilk yıllarında Ermenistan ve hamileri tarafından çıkarılan gerginlikler, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dünyaya entegrasyonunu yavaşlatmış ve bağımsız iç ve dış politikası için ciddi sorunlar yaratmıştır. 1990'ların başında Ermeni politikacılar Azerbaycan aleyhine konuşup onu itibarsızlaştırmaya çalıştıklarında, Azerbaycan'ın uluslararası arenadaki durumu pek iç açıcı değildi. Daha sonra uluslararası kuruluşlar ve bağımsız devletlerle iş birliği yaparak dünya toplumunun tam üyesi haline gelen Azerbaycan, uluslararası toplumun dikkatini Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik saldırganlığına ve bunun sonucunda ortaya çıkan Dağlık Karabağ sorununa çekmeyi başarmıştır. Amaç, dünya toplumuna ve uluslararası topluluğa çatışmada kimin haklı kimin haksız olduğunu göstermek ve çatışmaya adil bir çözüm bulmaktır. Uluslararası toplum ise çatışmayı gündemde tutarak uzun süre kimi haklı çıkaracaklarına dair fikir beyan etmemişlerdi. Bu arada örgütlerin çoğunun Soğuk Savaş sırasında birbirine karşı kurulduğunu ve iki kutuplu dünyaya mensup olanların çıkarlarını yansıttığını belirtmek gerekir. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte kuruluşlar, yeni çağa uyum sağlama ve 21. yüzyılın taleplerine cevap verme gibi zorluklarla da karşı karşıya kaldılar. Bunun için örgütlerde köklü reformlara ve değişikliklere ihtiyaç vardı (Ruintan, 2008: 15-16).

Siyasi ilhak silahlı saldırıya paralel olarak devam etmiştir. 12 Temmuz 1989'da Dağlık Karabağ Halk Vekilleri Konseyi Azerbaycan SSC'den ayrılmaya karar vermiştir. İde merkezi hükümet kararıyla olağanüstü hâl ilan edildi. Gelecekteki cumhurbaşkanı ve sözde "Karabağ Komitesi" başkanı Levon Ter-Petrosyan da Erivan'da tutuklanmıştır. Ancak bu durum Ermeni saldırganlığını durduramamış hatta aynı yılın aralık ayında Ermeni SSC Yüksek Sovyet'i, Dağlık Karabağ Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile ortak bir toplantı yapmış ve bölgenin birleştiğini duyurmuştur. Azerbaycan hükümeti, ülkenin egemenliğine ve toprak bütünlüğüne doğrudan tehdit oluşturan bu olaylara zamanında ve kararlı bir şekilde yanıt vermek zorundaydı. Fakat Azerbaycan buna henüz hazır değildi. Rusya'nın Azerbaycan'da suni olarak ağırlaştırdığı iç durumda siyasi güçlerin başkanları iktidar mücadelesine dahil oldular ve dikkatlerini Dağlık Karabağ ve Ermenistan'da devam eden ve ülkeye doğrudan tehdit oluşturan süreçlerden çevirdiler. Azerbaycan liderliğinin ulusal bir ordu oluşturmakta tereddüt ettiği bir zamanda 1992'de Ermeniler stratejik olarak önemli iki şehri Şuşa ve Laçin'i ele geçirdiler ve böylece Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında doğrudan bir bağlantı kurdular (Tərabik, 2017: 141-142).

Ermenistan'ın 1988-1992 yıllarında uyguladığı sistematik etnik temizlik politikası sonucunda bölgede yaşayan 250.000 Azeri tarihsel olarak kendi topraklarından sürgün edilmiş ve Azerbaycan'a gelmiştir. 1988'den başlayarak Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olan Dağlık Karabağ'daki 126 Azeri yerleşim yerinden sınır dışı edilmişlerdir. 1988 yılından bu yana Ermeni silahlı kuvvetlerinin askeri saldırganlığı sonucunda Azerbaycan'ın işgal altındaki Dağlık Karabağ bölgesi çevresindeki 7 bölgenin 750.000'den fazla sakini evlerinden atılarak 62 il ve bölgede yerinden edilmiş kişi olarak yaşamaya başlamışlardır (Xalq Qəzeti, 2020).

1991 yılının sonlarında Rusya ile Ermenistan arasındaki Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Güvenlik Anlaşmasının imzalanması ile Rusya, Dağlık Karabağ Ermenilerinin Azerbaycan'a karşı aleni bir şekilde silahlanmasına olanak yaratmıştır. Böylesi bir durumda Ermeniler Rusların desteği ile Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Türklerinin yoğunlukla hüküm sürdükleri köylere saldırılarını genişletmişlerdir (Sariahmetoğlu vd., 2017: 11).

Bu dönemde Ermeni tarafı Dağlık Karabağ'da büyük ölçekli askeri operasyonları yürütmek yerine silahlı birliklerin personelinin toplanmasına daha fazla önem vermişlerdir. Azerbaycan topraklarında Dağlık Karabağ dışında ve Kuzey Kafkasya'nın yakın bölgelerinde terör eylemleri gerçekleştirmeyi tercih etmişlerdir. 1990-1991 yıllarında Ermeni çeteler Azerbaycan'ın iç karayolları, Rostov-Bakü demiryolu, Krasnovodsk -Bakü feribot güzergahı üzerinde defalarca kanlı eylemleri gerçekleştirmişlerdir. Bütün bu olaylardan sonra Azerbaycan yönetimi sadece 1990 yılı sonunda belli adımlar atmaya başlamıştır. Aynı yılın sonbaharında İçişleri Bakanlığı'nda özel amaçlı bir milis birliği kurulmuştur. Ocak 1991'de Ermeniler Dağlık Karabağ'da yeniden yoğunlaştılar (Nağı, 2009: 30).

Dağlık Karabağ konusunda Ermeni-Azerbaycan ihtilafının tarihindeki en korkunç olaylardan biri Hocalı soykırımıdır. Dağlık Karabağ Savaşı içerisinde en trajik hadiseler Hocalı'da yaşanmıştır. Hocalı 25-26 Şubat 1992 tarihinde Rus ve Ermeni silahlı güçleri tarafından gerçekleştirilen bir saldırıyla ele geçirilmiş ve sivil insanlar katledilmiştir. Bu saldırıda 613 kişi hayatını kaybetmiştir. Hocalı hadiseleri insanlığa karşı sürdürülmüş en büyük suçlardan biri olarak tarihe geçmiştir. Hocalı katliamı neticesinde ülkede siyasal gerginlik daha da artmıştır (Sariahmetoğlu vd., 2017: 11).

Hocalı 6.000 Azeri'ye ev sahipliği yapmış ve bu şehir bir gecede yıkılmıştır. Sovyet Ordusunun 366. Alayı da Hocalının tamamen yok edilmesinde Ermeni silahlı kuvvetlerine yardım etmiştir. Kanlı trajedide 150 kişi kaybolmuş ve ayrıca 1000 sivil yaralanmıştır. Bu olay yirminci yüzyılın en korkunç ve acımasız trajedilerinden biri olarak kabul edilebilmektedir (Xalq Qəzeti, 2020).

366. Motorlu Tüfek Alayı ve diğer birliklerin Ermenilerin askeri operasyonlarına katılması, Azerbaycan'daki Rus askeri birliklerine yönelik tutumu yoğunlaştırmıştır. Bu nedenle Rusya, birliklerini Azerbaycan'dan çekmeye başladı. Bu koşullar altında başta Halk Cephesi'nin inisiyatifıyla olmak üzere bir dizi askeri birliğin silah, mühimmat ve teçhizatına el konulmuştur. Hocalı soykırımı ve Ermenilerin yaptığı diğer mezalimlerden sonra uluslararası kuruluşlar Karabağ sorununa daha fazla ilgi göstermişlerdir. Birleşmiş Milletler 2 Mart 1992 tarihinde Azerbaycan'ı üye olarak kabul etmiş böylece Karabağ dahil Azerbaycan'ın bağımsızlığını, egemenliğini ve toprak bütünlüğünü resmen tanımışlardır. 1991-1992 yılları arasında bir dizi arabuluculuk girişimleri de olmuştur.

1992 yılının ilk 3-4 ayında Azerbaycan'da 4'üncü Rus Ordusuna ait 4 jet cihazı, 14 tank, 96 zırhlı piyade aracı, 45 diğer zırhlı araç, 2929 ateşli silah, 836 araç ele geçirilmiştir. Aynı Ermenistan'da da olmuştur. Orada bulunan 7. Rus Ordusunun komutanlığı, silah cephaneliğinin çoğunu Ermenilere devretmiştir. Ermeniler 39 zırhlı piyade aracı, 10 diğer zırhlı araç, 8 Grad cihazı, 12 savaş helikopteri, 6.000'den fazla tank mermisi ve diğerlerini ele geçirmiştir. 1992 baharında Ermenistan askeri güçlerini Şuşa yönünde yoğunlaştırmıştır. İşgal kuvvetleri, profesyonel bir subay A. Ter-Tatevosyan tarafından yönetiliyordu. Ermeniler Azerbaycan başkentindeki siyasi olayları kendi amaçları için kullanmaya çalıştılar. Merkezdeki iktidar krizi,

Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin durumunu olumsuz etkileyerek savaş yeteneklerini azaltmıştır. Ermenistan akşam saatlerinde Şuşa'ya geniş çaplı bir saldırı başlatmıştır. Şuşa muharebesi bir gün sürdü ve her iki taraftan da yaklaşık 250 kişi hayatını kaybetmiştir. Sonraki günlerde Ermeniler saldırılarına devam ederek 18 Mayıs'ta Laçın'ı ele geçirdiler. Laçın'e saldırı hem Şuşa hem de Ermenistan'ın Gorus bölgesi tarafından organize edilmiştir. Laçın'in 3.000'den fazla savunucusu vardı. Ancak savunma eksikliği nedeniyle herhangi bir direniş gösterilmediği için can kaybı da yaşanmamıştır. Ermeniler, Laçın'ı ele geçirerek Dağlık Karabağ'dan Ermenistan'a kadar 20 km genişliğinde bir koridor kazanmış oldular (Nağı, 2009: 35-36).

1992'de Dağlık Karabağ'da büyük çaplı bir savaş patlak verdikten sonra çoğunluğu Şuşa'dan gelen yaklaşık 40.000 yerinden edilmiş kişi bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştır. 60.000 kişi de Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'dan ayıran komşu Laçın bölgesini terk ederek ülke içinde yerinden edilmiş kişiler haline gelmiştir. Son ve en büyük zorunlu yerinden etmeler 1993 ve 1994 yıllarında Dağlık Karabağ çevresindeki altı ilçede 500.000'den fazla Azeri'nin (bazı Müslüman Kürtler dahil) Ermeni güçleri tarafından evlerini terk etmeye zorlandığı görülmektedir (Qureyeva vd., 2011:5-6).

Azerbaycan lideri Haydar Aliyev'in 1993'te iktidara gelmesinin ardından ana faaliyetlerinden biri Azerbaycan'ın etrafındaki bilgi ablukasını kaldırmak olmuştur. Aydın kişilerin her biri yabancı ülkelere yaptığı ziyaretlerde en önemli sorun olan Ermeni-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun özünün anlatılmasında ve dünya kamuoyuna aktarılmasında önemli rol oynamışlardır. Tarihi gerçeklere dayanılarak kendilerine sahte bir tarih yazan Ermenilerin sahte propagandalarının aksine, soykırımı uğrayanların kendileri değil Azeriler olduğu belirtilmiştir. Haydar Aliyev, tarihin farklı dönemlerinde Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı yaptığı soykırımdan bahsederken yalana dayalı propagandanın hiçbir zaman inandırıcı ve kalıcı olamayacağı gerçeğini gözler önüne sermiştir. Ermenistan'da "Ermeni soykırımı" anıtı dikilmiş olmasına rağmen bunu siyasi amaçlarla kullanmaya çalışmışlardır. Bakü, dünyanın ikili politikasının yarattığı sorunlara sürekli olarak dikkat çekmekte ve bu yaklaşım var olduğu sürece herhangi bir soruna adil bir çözümden söz etmenin imkânsız olduğunu da beyan etmektedir (Xalq Qəzeti, 2020).

Ateşkes anlaşmasının imzalanmasından önce Mayıs 1994'te Azerbaycan, kısmen işgal altındaki Fuzuli ve Ağdam bölgelerindeki bazı toprakları kurtarabilmiştir. Sonraki yıllarda çok sayıda cephe hattından hem Dağlık Karabağ'daki temas hattından hem de Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki uluslararası sınırdan geri dönmüşlerdir (Qureyeva vd., 2011:5-6).

Sonuç

Ermenistan SSC Yüksek Sovyet'inin kararları, Ermenistan'ın saldırgan yapısını açıkça ortaya koymaktadır. Azerbaycan'a karşı toprak iddiaları sadece milliyetçi gruplar tarafından değil aynı zamanda Ermeni devlet yapıları tarafından da yapılmıştır. Ermenistan ne pahasına olursa olsun Azerbaycan topraklarının bir kısmını işgal etmek istemiştir. Hem çatışmanın savaş öncesi aşamasında hem de savaş sonrası dönemde Azerbaycan'ın konumu SSCB Anayasası ve uluslararası hukuk açısından tamamen haklıydı. SSCB döneminde Rusya, defalarca Karabağ'ı Ermenilere vermek istemiş ancak başarılı olunamamıştır. Sovyetler Birliği'nin çöküşüne yakın Ermeniler zaten Karabağ'da silahlanmış ve 1988'de aktif operasyonlara başlamışlardı. 1994 yılında ateşkesle operasyonlar durduruldu ve Karabağ Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Devletlerarası niteliğinden dolayı uluslararası barış ve güvenliğe yönelik ciddi bir tehdit kaynağı

haline gelen Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ çatışması, uluslararası kuruluşlar çerçevesinde ciddi tartışmalara neden olmuş, bu vesileyle birçok önemli belge kabul edilmiştir. Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ çatışmasıyla bağlantılı olarak uluslararası barış ve güvenliğin ana garantörü olan BM Güvenlik Konseyi'nin kabul ettiği bu kararlar, çatışmanın çözümüne ilişkin siyasi sürecin hukuki temellerini uluslararası hukukun normları ve ilkeleri temelinde belirlemiştir.

Azerbaycanlıların bu bölgede yerli halk oldukları gerçeğine yer isimleri de tanıklık etmektedir. Yer isimleri, belirli bir coğrafi alanda belirli bir etnik kökenin oluşumunu gösteren en tutarlı belgedir. Bu nedenle Ermeniler, toprakları Azerbaycanlılardan temizlerken öncelikle yerlerin isimlerini değiştirdiler. Neredeyse tüm yer isimleri Ermenileştirilmiştir. Ermenistan'ın saldırganlığı, işgali, terör politikası ve temelsiz toprak iddiaları, uluslararası hukukun genel kabul görmüş normlarına aykırıdır ve dünya güvenliğine yönelik bir tehdit olarak algılanmaktadır. Ermenistan'ın askeri saldırganlığı, aynı zamanda iç savaş tehdidi, yıkım tehdidi, ekonomik kriz, devlet kurumlarının felci ülkeyi yıkım tehdidiyle karşı karşıya bırakmıştır. İşte bu kritik anda Azerbaycan halkı kurtuluşlarını deneyimli devlet adamı, ülke lideri Haydar Aliyev'de görmüş ve ülkenin kaderini kendisine emanet etmişlerdir. Karabağ topraklarının yeniden canlanmasında kuşkusuz belirleyici faktör ana vatanlarından mahrum bırakılan sıradan insanlar Dağlık Karabağ'ın yerel sakinleridir. Çoğu büyük şehirdeki geçici yaşam koşullarına uyum sağlamıştır. Ancak bu insanların hepsi bir an önce büyük bir sevinçle memleketlerine döneceklerini, zorluklara ve endişelere rağmen zaman ve enerjilerini boşa harcamadan bereketli Dağlık Karabağ topraklarını ihya etmeye başlayacaklarını düşünmektedirler.

Azerbaycan, 27 Eylül 2020'de başlayan İkinci Karabağ Savaşı'nın (Vatanseverlik Savaşı) 44. gününü küresel bir pandeminin ortasında büyük bir zaferle sonlandırmıştır. Son iki yüz yılda Azerbaycan savaştan toprak kayıplarıyla değil toprak bütünlüğünün yeniden sağlanmasıyla çıkmıştır. Anavatanlarına dönmek isteyen Azerbaycan vatandaşlarının uzun süredir özlemi sona ermiştir.

Kaynakça

- Abdullayev, E. (2004). *Dağlık Qarabağ Problemi Beynəlxalq Hüquq Müstəvisində*, Təhsil Nəşriyyatı.
- Akçora, E. (2007). *Van ve Çevresinde Ermeni İsyamları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Azərbaycan Qəzeti, (2015,11 Nisan). <https://www.azerbaijan-news.az/az>, adresinden 03.11.2021 tarihinde alınmıştır.
- Gürbüz, M. V. (2012). *Kafkasya'da Siyaset Çatışma Ortamı ve Taraf Güçler*, Kadim Yayınları.
- Hasanov, B. (2018). Şimali Azərbaycanın Qarabağ Regionunun Tarixi Coğrafiyası, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (AAM Derg.)*, 34 (2): 98:445-468. <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/bahtiyar-hasanov.pdf> adresinden 5.11.2021 tarihinde alınmıştır.
- Məmmədov, N. (2010). *Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ Bölgəsinin Şəhər və Rayonlarının Tarixi (XX əsrin 20-90-cı illəri)*, Təhsil Nəşriyyatı,
- Nağı, A. (2009). *Qarabağ müharibəsi, (Qısa Tarix)*, MBM Nəşriyyatı.

- Qasımlı, M. (2016). *Ermənistanın Sovetləşdirilməsindən Azərbaycan Ərazilərinin İşğalınadək Erməni İddiaları: Tarix Olduğu Kimi (1920-1994-cü illər)*, Elmin İnkişafı Fondu.
- Qureyeva, Y.; Hüseyinov, Ə. və T. (2011). *İyirmi il Məcburi Köçkünümü Olar*.
- Ruintən, K. (2008). *Ermenistan'ın Azərbaycan'a Təcavüzü və Dünya Siyasəti*, Adiloğlu Nəşriyyatı.
- Sariahmetoğlu, N.; Yeşilot, O. (2017). *Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetləri (Siyasi, Ekonomik və Kültürel Gelişmeler)*, (Editörler: Abdulvahap Kara – Fahri Solak), *Azərbaycan Cumhuriyeti*. (içinde) Türk Dünyası Belediyeler Birliğı (TDBB) Yayınları.
- Təəssürat Qəzəti, (2020,19 Kasım). https://justice.gov.az/documents/categories/1296/525_1.pdf / adresinden 06.11.2021 tarihinde alınmıştır.
- Tərabik, Ə. A. (2017). *Qarabağ: Qafqazda Sülhə Aparan Yol*, Çap Evi Nəşriyyatı.
- Xalq Qəzeti, (2020, 25 Ekim). <https://xalqqazeti.com/> adresinden 12.11.2021 tarihinde alınmıştır.
- Xalq Qəzeti, (2021, 23 Mayıs). <https://xalqqazeti.com> adresinden 13.11.2021 tarihinde alınmıştır.
- Yaldız, F. (2021). *Uluslararası Hukuk Açısından Dağlık Karabağ'ın Durumu*, (Ed. Vefa Kurban, Seçil Öraz Beşikçi, Recep Efe Çoban), *Soğuk Savaş Sonrası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya*. içinde İksad Publishing House, 151-162.
- Zülfüqarlı, M. (2010). *Dağlıq Qarabağda Erməni Terroru Qaradağlı Faciəsi 17 fevral 1992-ci il*.

Çatışma beyanı

Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkisi bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.